

کلیاتی درباره دایره المعارف قرآن

محدثه دخت عصمتی
کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی
mdokhtesmati@gmail.com

چکیده:

دایره‌المعارفها منابع بسیار مهمی در امر اطلاع رسانی به حساب می‌آیند. در این میان نیز دایره‌المعارفهای تخصصی وجود دارند که به یک موضوع به صورت تخصصی می‌پردازند. دایره‌المعارف قرآن نیز یک دایره‌المعارف تخصصی و اولین مرجع جامع و معتبر قرآنی در دنیا است. این مقاله قصد دارد به کلیاتی درباره دایره‌المعارف قرآن از قبیل هیات تحریریه آن، بخشهای مختلف دایره‌المعارف، نحوه تنظیم مدخلهای آن، هدف از تدوین آن و.... بپردازد.

◀ کلیدواژه: دایره‌المعارف قرآن، هیات تحریریه، تنظیم مدخلها، شیوه استفاده

◀ مقدمه:

دست‌اندرکاران هر سال یک جلد آن منتشر شده است. جلد دوم که دربرگیرنده حروف E تا I میباشد دارای ۱۵۵ مدخل اصلی و ۵۷۲ صفحه؛ جلد سوم شامل حروف J تا O، ۱۲۲ مدخل اصلی و در ۶۰۸ صفحه؛ جلد چهارم مختص به حروف P تا SH در ۶۳۸ صفحه و جلد پنجم نیز در اواخر سال ۲۰۰۵ م. منتشر شده است.

◀ هیات تحریریه دایره المعارف قرآن:

محمد ارکون^۱ اسلام شناس معروف از دانشگاه سوربن فرانسه است، آواز فلسفه دانی وی در جهان غرب شهره است.

علی رغم آنکه وی را در غرب بیشتر به عنوان یک فیلسوف میشناسند تا قرآن شناس، اما آمیختن مباحث زبانشناسی^۲ و نمادشناسی^۳ با مباحث قرآنی توسط وی، یکی از معیارهایی بوده است که ایشان را به عنوان عضو تحریریه این دایره المعارف معرفی کنند. (۳:۹)

حضور پژوهشگران و مولفان مسلمان در میان نویسندگان EQ تقریباً چشمگیر است و حتی برخی محققان ایرانی که در دانشگاه‌های اروپا و آمریکا، به عنوان آموزش و تدریس در زمینه مطالعات اسلامی به ویژه پژوهش‌های قرآنی اشتغال دارند، برای این دایره المعارف مقاله تالیف کرده اند.

این محققان و عناوین مقالات آنان عبارتند از: «محمدعلی امیر معزی از پاریس مؤلف مقاله ارتداد»، «محسن ذاکری از دانشگاه فرانکفورت آلمان مقاله حکم و نوید کرمانی از کالج ویسینچافت برلین آلمان مؤلف مقاله عقل (۱:۵۲)

این کتاب نخستین دایره المعارف قرآنی^۱ جامع است که به زبان انگلیسی و توسط انتشارات «بریل»^۲ در شهر لیدن^۳ هلند منتشر گردیده است. این مجموعه نفیس در پنج جلد و بیش از ۷۵۰ مدخل طراحی شده است. جلد اول آن که حدود A تا D را در بر می‌گیرد، با ۱۷۶ مدخل اصلی و ۵۵۸ صفحه، در سال ۲۰۰۱ م، منتشر شد و تاکنون در راستای وعده مولفین و

سر ویراستار این دایره المعارف خانم «جین دمن مک اولیف»^۴ استاد تاریخ و ادبیات عرب در دانشگاه «جرج تاون» آمریکا است که در مراحل آغازین برنامه ریزی برای تدوین آن، از چهار تن از اسلام شناسان و قرآن پژوهان مشهور، به عنوان هیات ویراستاران اصلی دعوت به عمل آورد.

این چهار تن عبارتند از:

گلود ژیلیوت^۵ از دانشگاه آیکس-ان-پروانس فرانسه، ویلیام گراهام^۶ از دانشگاه هاروارد آمریکا، «وداد کادی»^۷ از دانشگاه شیکاگو و آندرو ریپین^۸ از دانشگاه ویکتوریای کانادا.

مشاوران ارشد این دایره المعارف عبارتند از:

نصر حامد ابوزید^۹ قرآن پژوه مصری از دانشگاه لیدن هلند و استاد علوم قرآنی این دانشگاه است. وی متخصص مباحث تاویلی و تاریخ تفسیر و مؤلف کتاب‌های مهمی از قبیل فلسفه تاویل و رویکرد عقلانی به تفسیر و معنای متن است که هر یک از تالیفات وی به زبان‌های مختلف دنیا ترجمه و تدریس می‌شود؛

◀ بخش‌های مختلف دایره المعارف قرآن:

الفبایی اسامی اشخاص مدنظر قرار نگرفته است؛ در مورد تاریخ نشر ابتدا تاریخ قمری و سپس معادل آن به میلادی نوشته شده است. در پایان نیز بخش اصلی دایره المعارف آورده شده است. در این دایره المعارف همانند سایر دایره‌های معارف و فرهنگ‌های دیگر ارجاعات see (نگاه کنید)، also (نیز نگاه کنید)، cf (مقایسه کنید) به چشم می‌خورد. نکته متمایز این دایره المعارف «q.v» میباشد. هنگامیکه این ارجاع بعد از کلمه‌های قید میگردد یعنی برای آن لغت مدخلی جداگانه در نظر گرفته شده است. به عنوان مثال: در جمله (q.v.) the mother of Jesus (q.v.) In wich mary برای دو کلمه Jesus و Mary مدخل‌های جداگانه تدوین شده است.

در ذیل هر مدخل، مقالات تالیف شده برای آن مدخل، نام نویسنده، منابع مورد استفاده و اطلاعات کتاب‌شناسی آنها درج گردیده است. کتابشناسی جامع و مفصل مقالات گویای این است که نویسندگان دایره المعارف بر تهیه کتابشناسی مناسب و کامل تاکید داشته‌اند تا محققین در زمینه مطالعاتی خود برای کسب اطلاعات بیشتر، به منابع رجوع کنند. نکات قابل توجهی که در این کتابشناسی‌ها به چشم می‌خورند عبارتند از: منابع و مأخذ بر اساس اهمیت آنها به دو بخش منابع اولیه (primary) و منابع ثانویه (secondary) طبقه بندی شده‌اند. گروه اول منابعی هستند که استفاده بیشتری از آنها شده است و گروه دوم منابعی هستند که از آنها برای جزئیات مطالعه بیشتر استفاده شده است.

به علت تعدد کثرت منابع و مأخذ، اطلاعات کتابشناسی به دنبال هم نوشته شده و با؛ از هم تفکیک شده‌اند و در اغلب آنها برای جلوگیری از تکرار، نام نویسنده و اثر وی و صفحاتی که مطالب از آنها استخراج شده آمده است، زیرا در پانزده صفحه «عنوان‌های کوتاه» اطلاعات کتابشناختی آنها بطور کامل قید شده است، ولی باقی موارد اطلاعات کتابشناسی در همانجا بطور کامل درج شده است.

در میان صفحات این اثر صفحات مصوری از قرآن قرار دارد که بعضی از این صفحات که بخشی از آیه‌ای از قرآن کریم هستند به خط‌های مختلفی نوشته شده‌اند.

◀ مروری بر مقدمه دایره المعارف قرآن:

پیامدهای آن، مفسران قرآن از خود پیامبر اسلام تا صحابه بزرگ ایشان مانند حضرت علی (ع)، ابن عباس، ابن مسعود، ابی بن کعب، مجاهدین جیبی و...؛ توصیفی از تفسیرهای مفسران نامدار شیعه همچون تفسیر قمی، تفسیر عیاشی، شیخ طوسی و شیخ طبرسی و...؛ تفسیرهای فقهی قرآنی مثل تفسیر حصص، هراسی، محمد بن عبدالله بن عربی و تفسیر بقرطبی؛ ذکر تفسیرهایی که به زبان

در جلد اول، مقدمه‌ای در سیزده صفحه آمده است. سپس در دو صفحه (صفحات ۱۴ و ۱۵) علائم اختصاری بکار برده شده در متن توضیح داده شده است که در همه جلد‌ها علائم اختصاری تکرار شده و یکسان است. در علائم اختصاری اگر اسم اختصاری، اسم خاص باشد از مخفف آن، صورت کامل اسم ظاهر میشود، مانند:

Q=the Islamic Quarterly

در صورتی که نام اختصاری مربوط به کتاب و منبع مرجعی باشد، مقابل مخفف آن نام کامل کتاب و اگر ویراستاری داشته باشد نام ویراستار، محل و تاریخ نشر کتاب آنها می‌آید. مانند:

ER: Encyclopedia of Religion, Ed.m. Eliade, New York, ۱۹۸۶

EI: Encyclopedia of Islam, Newed. Leuden, ۱۹۵۴

پس از علائم اختصاری در چندین صفحه اسامی نویسندگان مقالات آورده شده است که در هر جلد نویسندگان مقالات همان جلد وارد شده است. به عنوان مثال صفحات ۲۶ تا ۲۸ جلد اول مختص نویسندگان مقالات آن جلد می‌باشد. مقابل اسامی نویسندگان، دانشگاه محل تحصیل و برای برخی نوع مدرک تحصیلی آنها نیز قید شده است. به طور مثال:

Shazad Bushir, college of Holy Cross, Worcester, MA

پس از اسامی مولفان، مطالبی در حدود ۱۵ صفحه با نام «عنوان‌های کوتاه»^۹ درج گردیده است، که کتابنامه محسوب میشود. عناوین تفسیرهای قرآنی و کشف اللغات بکار گرفته شده در این دایره المعارف در این بخش گنجانده شده است. دلیل انتخاب «عنوان‌های کوتاه» برای این بخش است که: قبل از قید اطلاعات کامل کتابشناسی کتاب، ابتدا نام کوتاه صاحب اثر - نام اشهر وی - و تالیف وی - نام اشهر اثر - آمده است. سپس ذیل نام و تالیف اشهر ایشان، اطلاعات کتابشناسی آن نام نویسنده و اثر وی بصورت کامل، محل نشر، تاریخ نشر و... درج گردیده است.

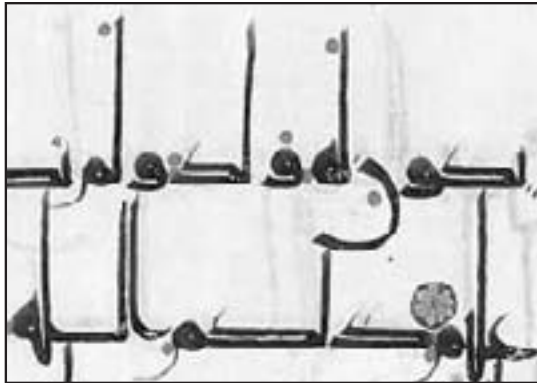
Tabatabai Mizan:

Mohammad Husayn Tabataba, alMizanfi tafsir al-Quran, ۲۰ vol., Beirut,

۱۳۹۳-۴/۱۹۷۳-۴

عنوانهای کوتاه بر حسب فهرست الفبایی مرتب شده‌اند و (ال=a) در ترتیب

همانطور که از پیش گفته شد مقدمه این دایره المعارف در سیزده صفحه و به قلم سرویراستار آن نگارش شده است. در این مقدمه تاریخچه و سیر کلی تفسیر و پژوهش‌های قرآنی به اختصار بررسی میشود و مهمترین موضوعات مطرح در آن عبارتند از: مراحل اولیه انتشار و تفسیر قرآن و اختلاف نظرهای قرآن پژوهان در این باب، منازعات کلامی در مورد حدوث و قدم قرآن و

قرآن، ابداع دایره المعارف و اهداف آن، مباحث جدید در مطالعات قرآنی و نحوه استفاده از EQ مورد اشاره قرار گرفته است.

های غیر عرب مانند فارسی، اردو و ترکی در قرن بیستم میلادی نوشته شده است و نیز تفسیر علامه طباطبایی، سید قطب، ابوالعلاء و...؛ و کسانی که در زمینه های دیگر قرآن مانند ناسخ و نسخ، لغت شناسی، شأن نزول آیات، محکم و متشابه، فصاحت و بلاغت و... تحقیق کرده اند و همچنین نخستین ترجمه هایی که از قرآن کریم به زبان های اروپایی صورت گرفته، از جمله مباحث دیگر آن است. (۱۵۵ و ۱۵۶:۲)

با توجه به کثرت و تعدد این تفاسیر سنوالی پدیدار گشت و این بود که عنوان این اثر مرجع دایره المعارف قرآن باشد یا دایره المعارف قرآن و تفسیرش، آنچه مشهور است تقسیم مشخص بین این دو مقوله وجود ندارد، عملاً هر مقاله ای در این دایره المعارف مستقیم یا غیر مستقیم به این تفاسیر قرآنی اشاره کرده است. با این توضیحات طرح فقط برای خود قرآن اعلام شد. لذا خوانندگان EQ مقاله های جداگانه برای این تفسیرها پیدا نمی کنند. در این دایره المعارف تنها به منابع و نوشته های پژوهندگان قرآن در زبان های گوناگون بسنده شده است و شرح احوال و زندگی این قرآن پژوهان نیامده است اما منابع مرجع متعدد برای این تفسیرها می توان یافت. همین طور نمایه افزوده EQ این امکان را میدهد تا این منابع را از میان مجلات EQ یافت. به طور کلی در این مقدمه، توصیف قرآن، کلیاتی در معرفی قرآن، چالش ها و مشکلات فراروی اسلام شناسان غربی در باب موقعیت قرآن پژوهی در غرب، مطالعه

◀ تدوین دایره المعارف قرآن:

آتی نیز بود. برای دستیابی به این مهم تصمیم گرفته شد که شکل الفبایی دایره المعارف شرح و بسط داده شود تا EQ دربرگیرنده تعداد مقاله های بیشتر و جامع تر باشد. ویراستاران EQ هدف از تألیف EQ را این گونه بیان کرده اند: برای کتب آسمانی بویژه انجیل و تورات، آثار متعددی از قبیل واژه نامه ها، دایره المعارف ها، تفسیرها و کشف الغات و... برای آثار، دوره ها، حوزه ها و نویسندگان خاص گردآوری و تدارک دیده شده است و این آثار پیوسته در حال گسترش است که در تضاد کامل و آشکار در زمینه مطالعات قرآنی و قرآن شناسی است. همچنین تعداد آثار مرجع قرآنی که به زبان های اروپایی قابل دسترسی هستند، اندک شمارند و بیشتر اطلاعات موجود در آنها محدود، حاشیه ای و ناقص است و یا در منابعی عربی خصوصاً کسانی که به ادبیات عربی مسلط هستند قادرند از هزاران آثار قرآنی موجود مانند کشف الغات، فرهنگ ها، تفسیرها و... بهره گیرند. اما بدون این زبانشناختی، بهره برداری از این منابع مشکل است. به علاوه فرهنگ کامل قرآن به زبان انگلیسی به منظور ترجمه قرآن در اختیار نیست. به عنوان مثال در سال ۱۸۷۳ م فرهنگی منتشر شد که تنها فهرست الفبایی با دسترسی گسترده برای ترجمه قرآن در قرن ۱۹ محسوب می شد. همه این عوامل دایره المعارف قرآن را خلق کرد.

برنامه ریزی برای تدوین و انتشار این مجموعه، هنگامی انجام پذیرفت که سروراستار آن خانم جین دمن مک اولیف در لیدن با ویراستار ارشد بریل ملاقات کرد تا امکان شروع چنین طرحی بررسی شود. چهار نفر از محققان عالی و تراز اول، کلود ژیلوت، ویلیام گراهام، و داد کادی و اندرو ریپین موافقت کردند تا به گروه ویراستاری ملحق شوند.

نخستین بحث های مقدماتی ویراستاران در خصوص ارزیابی قرآن شناسی و مطالعات قرآنی در آستانه قرن جدید و رشد و شکوفایی آن در آغاز هزاره جدید بود و پس از این شروع، تصمیم گرفته شد که در تنظیم این دایره المعارف دیدی هم به گذشته و هم به آینده داشته باشد. در نتیجه این بینش دو جانبه، ساختار EQ را تشکیل داد و این دیدگاه دو سویه ابتکار EQ است که آن را به عنوان یک اثر قرآن شناسی جهانی قابل دسترس و قابل استفاده برای طیف وسیعی از خوانندگان و محققان قرار داده است.

گردآورندگان دایره المعارف مصمم بودند که اثری جامع به عنوان نتیجه کوشش جمعی و دستاورد برتر قرن در باب قرآن شناسی و پژوهش های قرآنی ارائه دهند. همچنین مطلوب آنها خلق یک اثر جامع و کامل در خصوص قرآن برای دهه های

◀ تنظیم مدخل های دایره المعارف قرآن:

نکرده اند. مانند داود (David)، هارون (Auron)، اسکندر (Alexander)، اسحاق (Isaac) و عیسی (Jesus) البته اگر اسامی خاص یا اصطلاحاتی که به عنوان یک مدخل در نظر گرفته شده اند، معادلی در زبان لاتین نداشته باشند، بر مبنای تلفظ عربی آنها آوانگاری شده اند. مانند همه نام ها و اسامی خاص مربوط به حوزه اسلام نظیر علی ابن ابی طالب، ابوبکر، فاطمه، کعبه و... که در متون مقدس غریبان به کار نرفته و اصطلاحاتی نظیر جن مصحف، معتزله، اسلام، برزخ و... که تنها در حوزه اسلام مطرح شده اند.

این شیوه، کار را برای محققان انگلیسی زبان آسان کرده اما برای عرب ها و اشخاصی که با اسامی و عناوین عربی آشنا هستند، مشکل ساز است. برای رفع این مشکل یک نمایه کامل در جلد آخر گردآوری شده است که مقابل واژگان انگلیسی تلفظ آنها به زبان عربی آوانگاری شده است. بدین ترتیب هر جا واژه های قرآنی برابر نهاده تثبیت شده ای در زبان انگلیسی دارند، ترجمه انگلیسی آن می آید، مثل آدم و حوا در برابر 'Adam and Ave' و هر جا برابر نهاده دقیق انگلیسی نداشته و در زمره اعلام هستند، اصل عربی آنها آوانگاری می شود؛ مثل 'ذوالکفل' به صورت 'Dhu-l-Kif'.

گزینش و نامگذاری مدخل های EQ به شیوه ای دقیق و قابل استفاده برای عموم خوانندگان و با بهره گیری از تجربه دایره المعارف اسلام به انجام رسیده است. توضیح آنکه دایره المعارف اسلام یک اثر جامع کامل در زمینه اسلام شناسی است اما چون مدخل های آن بر مبنای تلفظ عربی آنها آوانگاری شده است، مشکل آفرین است زیرا نمی توان برای تمامی مدخل ها، واژه دقیق معادل عربی آنها را به کار برد.

همچنین کاربرد این شیوه برای خوانندگان غیر عرب زبان و اشخاصی که در محیط های عربی-اسلامی پرورش نیافته اند، ابهام ایجاد می کند و در درک و فهم معانی مدخل ها ایجاد شبهه و اشکال می کند. لذا ویراستاران این دایره المعارف نهایت کوشش خود را به کار برده اند تا حد امکان از معادل های لاتین رایج در متون ادبی و مذهبی غریبان بهره گیرند.

به عنوان مثال به جای واژه متشابه (در Abrogation: El) از Ambiguous و به جای نسخ (در Naskh: El) استفاده شده است.

در مورد اعلام و اسامی خاص که در متون مذهبی شان به کار رفته است به همین شیوه عمل کرده اند و این اسامی را بر مبنای تلفظ عربی آنها آوانگاری

◀ شیوه استفاده از EQ :-

شرح حال وی با استناد به احادیث و روایات و کتب آسمانی بیان می شود. در مدخل های نوع دوم بحث های نسبتاً مفصلی درباره مباحث مهم مطالعات قرآنی گرد آمده است و با آنکه برگرفته از متن قرآن نیستند، اما به موضوعات مهم مرتبط با مطالعات قرآنی می پردازند و مقالات نوشته شده برای آنها سفارشی هستند. به عنوان مثال: مدخل هنر و معماری که در مورد هنر و معماری در قرآن بحث می کند.

در EQ همانند دایره المعارف های دیگر برای مدخل های آنها شاهد مثال از

مدخل ها در این دایره المعارف به همان ترتیب الفبایی مرسوم اما به دو نوع هستند. گونه اول مفاهیم قرآنی، اعلام، مکان ها، حوادث مهم و کلمات کلیدی قرآن می باشند که مباحث عمده دایره المعارف را تشکیل می دهند و برگرفته از خود قرآن می باشند. حجم مدخل ها بر حسب اهمیت و به لحاظ پیوندشان با موضوع مورد بحث تفاوت یافته و تلاش شده آنچه به گونه ای به قرآن، تفسیر و علوم و متون قرآنی ارتباط دارد، در آن گرد آید. برای نمونه ابراهیم (ع) (Abraham) یکی از مدخل های EQ را تشکیل می دهد زیرا نام آن حضرت در قرآن آمده و

در مقالات EQ برای مستندسازی و درستی شواهد مثال بسیار تلاش شده است و سعی بر آن بوده تا از ترجمه‌های مستند و دقیق قرآن استفاده شود. مؤلفان در انتخاب ترجمه‌های قرآن آزادی عمل داشته‌اند و سعی آنها بر انتخاب بهترین ترجمه‌ها معطوف بوده است. به همین دلیل برخی مؤلفان از ترجمه‌های قرآن اثر خود بهره می‌جستند. براین اساس ترجمه خاصی حاکم بر EQ نمی‌باشد. یکی از ترجمه‌های معیار، ویرایش ۱۹۲۴ قرآن چاپ قاهره بوده است.

سوره‌ها و آیات قرآن استخراج شده است. این شاهد مثال‌ها به شکل (۳۰:۴۰) نشان داده می‌شوند که عدد اول نشان‌دهنده شماره سوره و عدد دوم نشانگر شماره آیه است. این شیوه نمایش بدیع و نو است، بویژه برای مسلمانان، عرب زبان‌ها و اشخاصی که سوره‌ها را با عنوان شان می‌شناسند نه با شماره آنها، همچنین این نوآوری کار را برای اشخاصی که با عنوان سوره‌ها آشنا نیستند، آسان کرده است.

◀ نتیجه‌گیری:

مؤلفان، بر تخصص و زمینه تحقیقاتی هر یک از آنها تاکید و سعی داشتند تالیف مقالات مهم را به اشخاصی بسپارند که در آن زمینه صاحب نظر بوده و تالیفات علمی- پژوهشی داشته‌اند. از آنجا که پژوهندگان مختلف، مقالات را با هدفی توصیفی و دانشنامه‌ای نوشته‌اند، گرایش‌های اعتقادی جهت‌گیری‌های فردی در آنها کمتر مجال بروز یافته است. بنابراین منصفانه و بی‌غرض بودن EQ از ویژگی‌های بارز آن است. هر چند در توصیف و تبیین موضوع یا شخصیتی، گاه دانش و نگرش خاص هر نویسنده دخالت داده شده است. (۱۵۷ و ۱۵۶:۲)

دایره‌المعارف قرآن مشخصات یک دایره‌المعارف علمی را داراست و در آن مباحث مهم به درستی تشخیص داده شده‌اند. مقالات جامع همراه با اطلاعات کتابشناسی کامل آنها آمده و از منابع اصیل و مراجع اولیه متعدد استفاده شده است و مقالات آن از لحاظ ادبی ساده و روان است و رعایت انصاف در نگارش مقاله‌های دایره‌المعارف یکی از نقاط قوت این اثر است. کیفیت مدخل‌ها گویای آن است که ویراستاران این دایره‌المعارف اشراف کاملی به این منابع داشته‌اند. با نگاه به برخی مقالات درمی‌یابیم که مسولان علمی EQ در انتخاب و گزینش

۱- Encyclopedia of Quran (EQ)

۲- Brill

۳- Leiden

۴- Jane Dammen McAuliffe

۵- Gaud Gilliot

۶- William Graham

۷- Wadad Kadi

۸- Andrew Rippin

۹- Short Titles

◀ منابع

۱- بهار دوست، علی رضا. انتشار جلد سوم دایره‌المعارف قرآن. (EQ) کتاب ماه دین ۷۳. آبان ۱۳۸۲.

۲- قاسمی، جواد. دایره‌المعارف قرآن در یک نگاه، مشکوه، ۷۴ و ۷۵. بهار و تابستان ۱۳۸۱

۳- تقدی بر نگارش دایره‌المعارف قرآنی لایدن. شماره ۲۸ آبان ۱۳۸۳

۴- McAuliffe, Jane Dammen. Encyclopedia of Quran (EQ). Leiden: Brill, ۲۰۰۵-۲۰۰۱